

Vinex, architectuur van het aanbod

Essay voor Jaarboek Architectuur in Nederland – februari 1999

Bijna tien jaar na het verschijnen van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra, de Vinex uit 1990, is de realisering van de daarin voorgenomen woningbouwplannen op gang gekomen. De goedgekeurde stedenbouwkundige plannen, de maquettes, de eerste opgeleverde woningen en het voorlichtings- en verkoopmateriaal bieden samen een indicatie van de toekomstige werkelijkheid van de Vinex. Dat beeld stemt op het eerste gezicht niet tot optimisme: het open land zal spoedig veranderen in wijken met overwegend laagbouw met de schijn van architectuur. Op voorhand lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de Vinex geen glorieus nieuw hoofdstuk toevoegt aan de internationaal geroemde stedenbouwkundige en architectonische reputatie van Nederland. Intussen is er wel sprake van een ingrijpende verandering waarbij Nederland zich voegt in de rij van die landen waar ‘de markt’ de overheersende spelbepaler is in de stedelijke ontwikkeling. Het is een begin van een nieuw Nederland, nog steeds geordend maar meer en meer pretentieloos.

Ambities

Dat is opmerkelijk, want het begon tien jaar geleden juist met een overdaad aan pretenties en ambities. Die ontrolden zich langs drie sporen.

In de eerste plaats waren het de ruimtelijke-ordeningsambities van de Vierde Nota (1988) en de Extra-versie (Vinex) van twee jaar later. Met deze nota's wilde de regering Nederland in ruimtelijke zin voorbereiden op de internationale concurrentiestrijd die vooral na het wegvallen van de Europese binnengrenzen in 1992 zou losbreken. Daartoe diende het concept van ‘Nederland Distributieland’ met een krachtige ontwikkeling van de ‘mainports’ Schiphol en Rotterdam en hoogwaardig railvervoer voor personen en vracht. In dezelfde lijn paste versterking van de bestaande steden en benutting van hun groeipotentieel, door geconcentreerde verstedelijking volgens het principe van de ‘compacte stad’. Wonen en werken zouden worden geconcentreerd en verankerd in de bestaande steden of er pal tegenaan. Ook de locatiekeuze voor de nieuwbouw van 750.000 woningen tot 2005 werd hieraan dienstbaar gemaakt. Zo kwamen de ‘Vinex-locaties’ in de wereld.

In de tweede plaats waren er de culturele ambities van spraakmakende politici, ontwerpers en anderen. Nadat het bouwen aan de stad eerst door lokale bestuurders was herontdekt als een culturele opgave, kwamen deze ambities op landelijk niveau tot uitdrukking in de architectuurnota Ruimte voor architectuur (1991).¹ Het sleutelbegrip ‘architectonische kwaliteit’ werd als een ‘integraal concept’ omschreven met gebruikswaarde, culturele waarde en toekomstwaarde als de drie onverbreekelijk samenhangende elementen. Er kwam een ‘infrastructuur’ van instellingen voor onderzoek en debat, waar kwaliteit vooral een zaak leek te zijn van goede communicatie: ‘De beste garantie voor kwaliteit in de gebouwde omgeving is een permanente discussie met alle betrokkenen over wat kwaliteit is en hoe die gerealiseerd zou moeten worden.’² De landelijke Stichting Q, geïnitieerd door vooral middelgrote gemeenten, probeerde intussen helderheid te verschaffen in het ‘productie-proces van architectonische kwaliteit’ en ‘een kwaliteitsbeleid te formuleren dat niet alleen bediscussieerbaar, maar vooral uitvoerbaar is’.³ Het Q-recept luidde: ‘Weten wat je wilt. Overdragen wat je wilt. (Bij)sturen van de plannen. Toetsen van de plannen. Handhaven van kwaliteit.’ In deze optimistische sfeer van goede wil en gezamenlijkheid leken harde belangentegenstellingen niet te bestaan.

De bevoegenheid straalde ook af op de eerste gedachtenvorming over de Vinex-opgave. Die beloofde 'een uitgelezen kans om met cultureel elan nieuwe maatschappelijke en technologische ontwikkelingen in de stedenbouw en architectuur tot uitdrukking te brengen.'⁴ Boeiend was dat de twee grote ontwerpogaven uit de voorgaande decennia nu bij elkaar kwamen: uitbreiding aan de stadsranden en stedelijke vernieuwing van binnenuit. Bij de uitvoering van de Vinex kon uit beide bronnen worden geput, en dus uit een rijk en veelzijdig repertoire aan kennis en ervaring. Aan dat repertoire werden juist in dezelfde jaren nieuwe en intrigerende voorbeelden toegevoegd, zoals de uitbreidingswijken Corpus den Hoorn (Groningen) en Kattenbroek (Amersfoort) en herontwikkelingsgebieden als Céramique (Maastricht). Het beloofde een prikkelende opgave te worden om nieuwe relaties te vinden tussen bestaand en nieuw. Zo zag het masterplan Leidsche Rijn het als een uitdaging dat 'het nieuwe woongebied niet volledig op zichzelf is aangewezen maar profiteert van de sfeer, het karakter en de geschiedenis van de bestaande stad.'⁵

In de derde plaats had de rijksoverheid sinds de jaren tachtig de algemene ambitie om zich tot haar 'kerntaken' te beperken. Dat kwam er in de praktijk vaak op neer dat het rijk minder zelf deed en meer wilde overlaten aan lagere overheden en de markt. Voor de volkshuisvesting werd dit uitgewerkt in de nota-Heerma, Volkshuisvesting in de jaren negentig, uit 1989. De regering nam hierin afscheid van bijna honderd jaar Nederlandse volkshuisvesting. Vanaf 1901 had de rijksoverheid in belangrijke mate de zorg voor de volkshuisvesting gedragen, met geld en regels, terwijl de gemeentelijke overheid in de praktijk de leiding had gehad bij de ontwikkeling van nieuwbouwwijken. Nu kondigde Heerma een marktconform volkshuisvestingsstelsel aan met 'meer markt, minder overheid' als credo. Aan de miljarden aan rijkssubsidies voor woningbouw zou een einde komen. Op de Vinex-locaties moesten de grote marktpartijen minimaal 70 procent van de nieuwbouwwoningen realiseren terwijl voor de sociale woningbouw nog maximaal 30 procent kon worden gebouwd. Daarmee werd de tot dan toe gangbare praktijk op z'n kop gezet.

Machtsverhoudingen

Dat het niet automatisch goed zou gaan met al deze ambities, was ook destijds al duidelijk. De ruimtelijke en culturele ambities konden relatief eenvoudig samengaan. Dat gold echter niet voor de derde ambitie, die van meer marktwerking en een terugtrekkende overheid. Immers, geconcentreerde verstedelijking veronderstelde strenge leiding door de (rijks)overheid en ook het architectuurbeleid was vrijwel volledig uitgedacht vanuit het perspectief van de (lokale) overheid. Maar wat kon er van deze overheidsambities terecht komen als de overheid er tegelijkertijd zelf zo min mogelijk aan wilde doen? De vraag werd af en toe wel gesteld,⁶ maar achteraf lijkt het erop dat de meeste direct betrokkenen nauwelijks beseften, of wilden beseffen, hoe groot de aardverschuiving zou zijn die de nota-Heerma veroorzaakte in de machtsverhoudingen bij ontwerp, ontwikkeling en bouw van de Vinex-locaties. Niemand, op de grote marktpartijen na.

Want wat gebeurde er? De rijksoverheid had ruimtelijke en culturele ambities, maar liet voortaan het meest effectieve sturingsmiddel achterwege, namelijk subsidiëring. Daardoor maakte ze zich voor de verwezenlijking van haar ambities afhankelijk van lagere overheden en de markt. Veel gemeentebesturen, op hun beurt, wilden wel het initiatief nemen en in beginsel behielden ze in de nieuwe orde een zware rol, maar ze werden in werkelijkheid op het verkeerde been gezet. Het verdwijnen van de rijkssubsidies betekende ook voor hen het verlies van een vertrouwd sturingsinstrument. Gehoorzaam aan de 'kerntaken'-filosofie werd intussen in veel gemeenten stedenbouwkundige expertise wegbezuinigd; het talent werd opgekocht door projectontwikkelaars.

De grootste omwenteling school echter in het grondbezit. Gemeenten waren een eeuw lang gewend geweest dat ze de grond voor voorgenomen nieuwbouwwijken zonder complicaties en relatief goedkoop konden aankopen. Zolang het grootste deel van de nieuwbouw in de sociale sector werd gebouwd, was grondspeculatie immers niet lucratief. Dat was nu, met het verschrompelen van het aandeel 'sociaal', radicaal veranderd. Zodra het rijk de Vinex-locaties had vastgesteld, deden alerte marktpartijen er strategische grondaankopen om zich zo op voorhand een machtspositie tegenover de gemeenten te verschaffen. 'Grond is een productiefactor geworden. Het hebben van grond bepaalt de toegang tot de markt.'⁷

Toch kan een gemeentebestuur ook zonder geld en grond de beslissende rol spelen bij stedenbouwkundige ontwikkeling. Het beschikt immers over instrumenten als het bestemmingsplan, het stedenbouwkundig plan en desnoods de stok van de onteigening achter de deur. Maar geld en grond waren altijd de gemakkelijkste middelen geweest. Toen ze wegvielen verloren veel gemeenten ook hun zelfvertrouwen. Ze begonnen niet feitelijk maar wel psychologisch als de zwakkere partij aan langdurige onderhandelingen met beleggers, projectontwikkelaars en bouwers. Die wilden hun grond wel aan de gemeente verkopen, als ze in ruil daarvoor de grond later zouden terugkrijgen voor ontwikkeling en bouw.

Zo waren de grote marktpartijen de spelbepaler van de Vinex-uitvoering geworden. Maar daarmee waren ook de spelregels veranderd. De nieuwe dominante partijen stelden eigen ambities en brachten een eigen dynamiek in. Een bedrijf heeft immers een ander doel dan een overheid. Terwijl de regering in de Vinex geconcentreerde verstedelijking als doel had gesteld met de specifieke inzet van nieuwbouw als een middel, voor de grote marktconglomeraten ligt dit precies andersom. Zij binden zich weliswaar contractueel aan de gemeente, maar dat betekent niet dat ze zich ook met de politieke en maatschappelijke Vinex-doelstellingen vereenzelvigen. Bedrijfscontinuïteit, omzet en winst staan voorop en de Vinex-opgaven zijn door hun bulkomvang interessant of zelfs onmisbaar om kwantiteit te realiseren. Maar intussen bouwen ze even lief in andere segmenten, op andere locaties en in andere vormen die zich om de compacte-stadgedachte niet bekommeren. 'Het gaat', zo merkte Rijksbouwmeester Wytze Patijn vorig jaar op, 'niet om projectontwikkelaars die samen met een gemeente een gebied ontwikkelen, maar om aannemers die productiecapaciteit willen veilig stellen.'⁸

Ook binnen de bouwwereld is de macht in het afgelopen decennium verschoven, en vooral geconcentreerd. Fusies en overnamen zorgden ervoor dat nu op iedere Vinex-locatie op de publiciteitsborden dezelfde namen opduiken. Daarbij zijn de meeste projectontwikkelaars ook nog eens dochterondernemingen van de bouwbedrijven. De Vinex-operatie kent al met al slechts een handjevol onderling nauw verbonden opdrachtgevers.⁹

Programmatistische verschraving

Bij zulke grote verschuivingen van primaat, perspectief en praktische invloed was het niet vanzelfsprekend dat de door de regering gestelde, anti-cyclische ruimtelijke en culturele ambities overeind konden blijven. Het werd ook al snel duidelijk dat ze daadwerkelijk onder druk kwamen te staan.

Een duidelijke aanwijzing was het rapport Woningbouw in de marktsector van het onderzoeksbureau RIGO uit 1993 in opdracht van het ministerie van VROM. Het bevatte tips om de markt woningbouw te stimuleren, zoals 'een lage woningdichtheid', 'zo min mogelijk ruimtelijke menging van financieringscategorieën, marktsegmenten en woningtypen', 'het duurste marktsegment op de beste kavels', en: 'een traditionele woning ligt het beste in de markt'. Al deze aanbevelingen waren echter evenzovele waarschuwingen voor wie de ruimtelijke en culturele ambities van de Vinex en het architectuurbeleid - stedelijkheid,

compactheid, complexiteit, diversiteit, vormgevingskwaliteit - ter harte gingen. Het rapport was een bijna ongegeneerde uitnodiging om die ambities voortaan maar te vergeten.¹⁰

Een jaar later, in 1994, leidde een inventarisatie en analyse van Vinex-plannen tot de conclusie 'dat vrijwel overal gekoerst werd op mono-functionele woongebieden met een eenzijdig woningaanbod en een navenante bevolkingssamenstelling.'¹¹ De Vinex-wijken begonnen dus op 'gewone' buitenwijken te lijken, een Nederlands suburbia. Dat was niet wat er met compactheid en stedelijkheid was bedoeld. De inventarisatie leidde tot commotie maar niet tot verrijking van de programma's van eisen, zo bleek in 1998 uit een tweede inventarisatie in opdracht van het Stimuleringsfonds voor Architectuur. Er is praktisch niets terug te vinden van de oorspronkelijke bedoelingen van de Vinex, was het harde oordeel ook ditmaal. 'Bij nader inzien blijken concentratie en stedelijkheid ten onrechte als uitgangspunten te zijn genomen. Vinex wordt dan wel een verstedelijkingsopgave genoemd, maar na realisatie zal er weinig stedelijks in de traditionele zin van het woord te beleven zijn.'¹² Auteur Lodewijk Baljon vat de kenmerkende zwakten in drie punten samen: er is een groot gebrek aan ruimte voor toekomstige ontwikkelingen, de aansluiting van de nieuwe wijken op de identiteit van de bestaande stad is problematisch en er bestaat 'een collectief onvermogen om contrasten te maken. Alle ontwerpen vervlakken naar een soort gemiddelde.'¹³

Mijn eigen reis door Vinex-land, in de zomer van 1998, bevestigde deze bevindingen. De wens dat de Vinex-wijken zullen profiteren van de sfeer, het karakter en de geschiedenis van een bestaande stad, zoals het Masterplan Leidsche Rijn het wilde, lijkt ijdel. In werkelijkheid zal er eerder sprake zijn van zelfstandige, in zichzelf gekeerde woonwijken waarvan de relatie met de stad er hooguit een van nabijheid is. De stedenbouwkundige en sociale verankering in de bestaande steden, cruciaal in het Vinex-idee, is zelden overtuigend. De door de overheid beoogde bijdrage aan een integrale en compacte stedelijke ontwikkeling lijkt het te verliezen van de makelaarsambitie om de Vinex-woningen zo snel en risicoloos mogelijk te verkopen, met anti-stedelijkheid als bewust onderdeel van de marketing. Kenmerkend is de verkoopleus van de Vinex-wijk Leidschenveen, 'Buiten wonen dicht bij de stad'. Wat was bedoeld als een bijdrage aan de compacte stad, is geworden tot een gelegitimeerde vorm van suburbanisatie die mobiliteit en segregatie eerder stimuleert dan tegengaat.

De programmatische verschraling op het niveau van de woningtypologieën is vooral in het licht van de Nederlandse traditie schrijnend. De roem van de Nederlandse woningbouwarchitectuur in de twintigste eeuw was niet in de laatste plaats te danken aan de ontwikkeling van plattegronden. Architecten als Rietveld, Oud en de SAR zochten naar variatie, flexibiliteit en openheid, naar plattegronden die zich kunnen aanpassen en kunnen meeveranderen met de levens van de mensen die erin wonen. Vanaf de jaren tachtig was dit een belangrijke inspiratiebron was voor het architectuurbeleid, en ook voor architecten als Mecanoo en Duinker/Van der Torre. Vastgesteld was dat de samenleving ingrijpend was veranderd en zou blijven veranderen, dat bijvoorbeeld het traditionele gezin nog maar een minderheid van het totale aantal huishoudens uitmaakte, en dat in de verdere ontwikkeling van woningtypologieën een noodzakelijke en mooie taak lag voor ontwerpers. Waar anders dan in de Vinex-opgave zou dit tot uitdrukking kunnen komen.

Wat is echter de praktijk? In wat uiteindelijk een volledige stad van 30.000 woningen moet worden voert Peter Kuenzli, directeur van het Projectbureau Leidsche Rijn Utrecht, een strijd om de deelnemende projectontwikkelaars zo ver te krijgen dat ze een handvol praktijkwoningen bouwen, bijvoorbeeld voor een logopediste of een belastingadviseur. Maar 'zijn er ook kopers voor, is de angstige vraag van de projectontwikkelaar. Dus worden er in de eerste fase een kleine twintig gebouwd. Pas als die een succes blijken, komen er meer'.¹⁴

Zo moeten differentiatie van woningtypen en mengvormen van wonen en werken zwaar worden bevochten, met minimaal resultaat. Interessante afwijkende woningtypen genereren weliswaar publiciteit maar zijn in aantal te verwaarlozen. Maar liefst 43% van de productie in 1998/99 zal bestaan uit bulkproductie van eengezinsrijtjeswoningen. De standaardwoningen die ooit werden bedacht als betaalbare minimumwoning voor lagere inkomensgroepen, zoals de 'normaalwoningen' eind jaren veertig en de 'keuzewoningen' ruim tien jaar later, herleven nu als de basisvariant voor de eengezinswoning op de Vinex-locaties. De innovatie zit niet binnenin maar aan de oppervlakte.

De architectuur van het marktaanbod wordt treffend getypeerd door het Waarde-Rianthuis, een 'woonproduct' ontwikkeld door Intervam, dochteronderneming van de Hollandse Beton Groep. De brochure belooft 'een allerm minst vaststaand ontwerp of standaardwoning, maar slechts een gestandaardiseerd proces. Het ontwerp laat veel ruimte open voor architectonische keuzes en stedenbouwkundige eisen. In feite kunt u de door u gewenste of als ideaal beschouwde woning zelf samenstellen. Het Waarde-Rianthuis vormt een echte woning naar wens!' Het is een 'uitgekiend bouwproces' waardoor 'in een zeer korte voorbereidingstijd toch nog op tijd' kan worden gebouwd en dat levert 'ruime eengezins- en twee-onder-één-kap-woningen op'. Er zijn volgens Intervam al zo'n 2000 van in onder meer Enkhuizen, Zoetermeer, Alphen aan den Rijn, Almere, Heerhugowaard, Groningen en Leeuwarden en 'in de meest uiteenlopende vormen'. Want er is 'volop ruimte voor eigen architectonische interpretatie' en 'de diversiteit is hierdoor enorm'.

Dat klinkt goed. Betaalbaar en toch met een grote vrijheid voor de bewoners. Bij nader inzien blijkt de ruimte voor eigen interpretatie en diversiteit alleen in de façade en de accessoires te bestaan. Soms is de façadestijl 'gebaseerd op de architectuurstroming van de Internationale School', soms 'op de architectuurstroming van de Haagse School', dan weer is het een 'markant ontwerp in de stijl van de Amsterdamse School', of zelfs 'met avantgardistische architectuur', met een 'gevarieerd gevelbeeld door toepassing van erkers en luifels' dan wel een 'gevarieerd gevelbeeld door onderbreking met tympaan'. Of het is een 'traditionele tweekapper in beleggingssector'. Verdere variatie zit op het niveau van serres, zonneboilers, schelpen in de kruipruimte of een compostbak. Voor de fijnproevers: voor de rol van avantgardistische gevelontwerper is Kees Christiaanse ingehuurd.

Er is kortom variatie genoeg en toch geen enkele variatie. De façade wisselt, de voorzieningen in de laatste fase van de opbouw ook, maar achter die verschillende gevels zit dezelfde standaardwoning met krappe maten. Extra ruimte bijkopen kan, maar dan vervalt al snel de ratio van deze woning die immers bedoeld is om betaalbaar te zijn. De plattegrond is volledig gefixeerd. Hier de keuken, daar de wc, ginds de trap, boven drie kleine slaapkamertjes. Overal hetzelfde. Juist daar waar het meest behoefte is aan variatie, aan mogelijkheden om de ruimte aan de eigen levenspatronen en wensen aan te passen, is het minst mogelijk. Ooit stonden architectuurstromingen voor ideeën over de inhoud, de betekenis en de waardigheid van de woning. In het Waarde-Riant-concept is dit geminimaliseerd. Alleen façadestijlen worden overgenomen, en dan nog in verwaterde vorm. Architectuur is meer en meer wat Neerlands Hoop ooit duidde met, 'de façade van glitter en goud'. Daarmee wordt het kwaliteitsbegrip uit het architectuurbeleid, met z'n integraliteit en diepgang, geridiculiseerd. De architect wordt gemarginaliseerd tot geveldecorateur en helaas lijken veel architecten hierin te berusten.

De kans is groot dat de Vinex-wijken worden volgebouwd met dergelijke woningen die door hun opdrachtgevers en ontwerpers nauwelijks nog als een ontwerpogave worden beschouwd en die niet meer bieden dan de illusie van variatie. Het zijn in essentie schrale jarenzestigwoningen die mooi worden opgedirkt: een Trabant die naar wens wordt aangekleed als een Kadett, een Mercedes of een Citroën. Het is een Trabant met de illusie van een Opel of een Mercedes of een Citroën. Maar het blijft een Trabant.

Van compacte stad naar meerkernenstad

Naar mate de realiteit van de Vinex duidelijker wordt, roept deze methode van werken steeds meer kritiek en weerzin op. Rijksbouwmeester Patijn hekelde in zijn Pyramide-lezing de dominante van de grote bouwers. 'Hun invloed op elk niveau van de planontwikkeling is zorgelijk, omdat die te vaak uitsluitend op bedrijfseconomische doelstellingen is gebaseerd. (...) Je moet een toekomstige samenleving vormgeven, een stuk stad met alle nodige voorzieningen. Het is een te gemakkelijke ideologie om te denken dat de markt dat wel doet. De beer is los als er alleen maar een vrij spel van maatschappelijke krachten is.'¹⁵

Maar de kritiek reikt nog verder: wàs er tenminste maar een vrij spel van de markt! Ironisch genoeg is van de rijksambitie van heilzame marktwerking mogelijk het allerm minst terechtgekomen. Immers, de nota-Heerma introduceerde 'de markt' niet alleen als bezuinigingsmaatregel, maar ook als een methode voor maatschappelijke zelfregulering. Ook de positie van de burger zou er sterker van moeten worden. In dit ideaalbeeld zou de markt uitgaan van gelijkwaardigheid van vraag en aanbod, vragers en aanbieders. Hiervan is in de huidige praktijk niets terug te vinden. Integendeel, de machtsconcentratie heeft ertoe geleid dat een select deel van de Nederlandse projectontwikkelaars en aannemers de regie en de uitvoering van de Vinex domineert. En dat de burger in feite minder over de productie van zijn woning te zeggen heeft dan ooit.

Deze constatering heeft tot een nieuwe ideologische roep geleid - verwoord door o.a. oud-BNA-voorzitter Carel Weeber en ondergetekende - om burgers het primaat over het wonen te geven. 'Het beoogde woonprogramma in de Vinex-locaties is honderd jaar oud, totaal voorgebakken door bestuurders, woningcorporaties, projectontwikkelaars en architecten. Zij weten wat goed voor de mensen is. De woonconsument - vroeger waren het de huurders, nu zijn het de kopers - komt eerst aan bod nadat met de bouw begonnen is', aldus Weeber.¹⁶ Als alternatief bepleit hij het 'wilde wonen'. Ook ik heb gepleit voor meer ruimte voor het individueel opdrachtgeverschap, waarbij de (lokale) overheid zorg draagt voor het stedenbouwkundig en sociaal raamwerk en de invulling daarvan aan individuele of groepen burgers wordt toevertrouwd.¹⁷ Intussen heeft de Tweede Kamer op mijn initiatief ervoor gepleit om in de vervolg van de Vinex veel meer ruimte te reserveren voor individueel opdrachtgeverschap.¹⁸

Deze ideeën over democratisering van het opdrachtgeverschap roepen opmerkelijk felle reacties op, bijvoorbeeld bij wethouders die bij de Vinex betrokken zijn. Ze lijken zich verregaand te hebben geïdentificeerd met hun partners, de grote marktpartijen, en ze roepen het spook van 'Belgische toestanden' op. Zo nemen de gekozen bestuurders positie in tegenover hun burgers. In zijn kritiek openbaart de Arnhemse wethouder Lenferink ondubbelzinnig zijn identificatie met de markt: 'Alleen slapte op de woningmarkt zal het mogelijk maken meer ruimte te creëren voor wensen van de consument.'¹⁹

Voor de bouwers zelf is deze discussie niet meer dan een aanleiding om de eigen producten net iets anders te verkopen. Het Waarde-Rianthuis suggereerde al keuzevrijheid, en het concurrerende concept 'Persoonlijk wonen' van Bouwfonds Woningbouw doet daar nog een schep bovenop. Het wordt aldus geïntroduceerd: 'Het is vandaag de dag "onverkoopbaar" dat de woonconsument weinig tot geen invloed heeft op een woonproduct, dat bovendien vaak niet geheel of in het geheel niet aan zijn persoonlijke wensen voldoet. Hij investeert dus niet zelden in een woonproduct dat hij eigenlijk niet wil. (...) De wensen en verlangens van de koper kunnen niet genegeerd worden. (...) Ook de politiek legt steeds meer nadruk op diversiteit en omarmt het gedachtengoed van een grotere invloed van de consument.' Zo wordt zelfs de ideologie van de zelfbeschikking geabsorbeerd in reclametaal, overigens zonder dat dit samengaat met een werkelijke vergroting van de keuzevrijheid.

Zelfs het open debat, tien jaar geleden nog een onmisbaar middel tot kwaliteit, wordt als een risico gezien nu eenmaal met de bouw is begonnen. Voor de grote opdrachtgevers, de projectontwikkelaars, is de Vinex immers niet in de eerste plaats een maatschappelijke opgave of een ruimtelijke strategie om stad en stedelijkheid te versterken, maar een product dat verkocht moet worden. En debat is dan al snel antireclame, zo maakte voorzitter Van den Hoven van de projectontwikkelaarsvereniging NEPROM duidelijk: 'Er is veel geld geïnvesteerd in de realisatie van de Vinex-locaties. We zijn nu zover dat het product aan de markt komt. En wat doen we: we meten de knelpunten en problemen breed uit op symposia, in kranten en in opinietijdschriften; de rijksoverheid stelt dat het concept achter het product - het Vinex-beleid - inmiddels alweer is achterhaald en is de discussie over nieuwe beleidsconcepten maar alvast gestart; en het Rijk uit eveneens openlijk zijn twijfel over de vraag of er wel behoefte is aan het product in deze omvang. Wellicht ten overvloede: dit is geen efficiënte marketing.'²⁰

Er is, naast en niet strijdig met meer individueel opdrachtgeverschap, een andere uitweg uit deze narrige Vinex-malaise. Die begint met de nuchtere erkenning dat de hoge ambities niet worden gehaald. De Vinex brengt geen compacte stad voort met bruisende stedelijkheid en diversiteit en de allure is op z'n best skindeep. Maar het gaat wel om een miljoen woningen tot 2010, en het heeft dan ook weinig zin daarover eeuwige doem uit te spreken. Het is interessanter en nuttiger om de ontwikkeling van de Vinex te plaatsen in het perspectief van de toekomstige inrichting van Nederland. De toekomst van de Vinex-wijken is daarin wel degelijk gewaarborgd, al zal die anders zijn dan oorspronkelijk gedacht.

De Vinex ging nog uit van een traditionele visie op de stad, waarin de stad op het centrum is georiënteerd. Ondanks veel kanttekeningen heeft deze visie feitelijk tot nu toe het ruimtelijke-orderingsbeleid beheerst. In werkelijkheid hebben zich in de afgelopen decennia heftige nieuwe verstedelijkingspatronen gemanifesteerd. Vooral in het westen, maar ook bijvoorbeeld in Brabant, groeien steden steeds meer naar elkaar toe. Daardoor verandert hun gezamenlijke structuur. De oude, centrumgerichte structuren raken verstoord. Vitale economische ontwikkelingen voltrekken zich meer en meer buiten de historische centra om. Talloze bewoners van buitenwijken komen zelden of nooit in het hart van 'hun' stad. De weginfrastructuur blijkt een dwingend invloed op de ontwikkelingen te hebben dan het centrum. Wonen, werken en recreëren worden steeds meer footloose en bewegen zich tussen stadsranden in plaats van tussen stadscentra. Het is nog niet zo eenvoudig om dergelijke complexe en diffuse verstedelijkingspatronen te beschrijven en te analyseren, maar begrippen als 'polynucleair stedelijk veld' en 'tapijtmetropool' zijn goede indicaties. Lange tijd hebben we moeite gehad om scherp te stellen op de maat van deze ontwikkeling, en bijvoorbeeld gedacht dat we de gehele Randstad als één metropool-in-wording moesten zien. Het lijkt echter realistischer om meerkernensteden van een iets kleiner formaat te onderscheiden: één in de noordvleugel van de Randstad (de regio Zaanstad-Amsterdam-Haarlemmermeer) en één in de zuidvleugel (Den Haag-Rotterdam-Delft-Zoetermeer). Van weer iets kleiner formaat zijn Utrecht e.o., Arnhem-Nijmegen en Hengelo-Enschede. In al deze gebieden moeten we misschien niet langer spreken over 'buitenwijken' maar over 'tussenwijken'.

Vinex was bedoeld als antwoord op deze ontwikkeling, een antwoord met een ogenschijnlijk duidelijke boodschap: zo moet het niet! Tegenover de sterke verdunningstendensen propageerde de Vinex het idee van de compacte stad en van verdichting. Maar een succesvolle uitvoering daarvan zou een immense inspanning onder strakke overheidsleiding vergen. En die kwam er niet. Het kan daarom realistischer en profijtlijker zijn de metropoolvorming te aanvaarden als basis voor verstedelijkingsbeleid. Dan kunnen de huidige Vinex-locaties een - nu nog onvolkomen, maar verder te ontwikkelen - bijdrage vormen aan de groei van deze gebieden tot meerkernensteden.

Een tussengebied als dat tussen Den Haag, Delft, Rotterdam en Zoetermeer krijgt een nieuw perspectief. Niet langer bestaat het uit de periferie van de afzonderlijke, omringende steden, waar iedere nieuwbouwwijk de illusie moet bieden aan de stadsrand te liggen. Integendeel, het kan zich dan op een positieve wijze ontwikkelen als zelfstandig stedelijk gebied met bestaande en nieuwe centra en subcentra, een royale groenstructuur en prima wegen en openbaar vervoersverbindingen die met overzichtelijke correcties en investeringen kunnen worden geoptimaliseerd.

In deze gecontroleerde vorm van verstedelijking kunnen de huidige Vinex-wijken hun plaats krijgen als de 'gewone' wijken die ze zijn, met een gemiddelde of basiskwaliteit. Ze hoeven niet langer de schijn van Gesamtkunstwerke op te houden of aan overspannen verwachtingen van stedelijkheid te voldoen. Ze vormen slechts een nieuwe, eerste laag van urbane kolonialisatie van het open tussengebied. En daarmee een basis voor latere verdichting. Terwijl het vanuit de ruimtelijke en culturele ambities van tien jaar geleden een armzalig resultaat is dat de Vinex-wijken voor een groot deel uit saaie laagbouw bestaat, is het op langere termijn mogelijk juist een zegen. Niets sloopt immers zo gemakkelijk als laagbouw. Als de Waarde-Rianthuisjes over dertig jaar versleten zijn, vormen ze eenvoudig de humus voor een volgende verstedelijkingsfase. In de groei naar een meerkernenstad zullen het dienstbare wijken zijn, opgenomen in de langetermijndynamiek van de stad. Zo zal de Vinex geen eindpunt van de compacte stad zijn, maar een beginpunt voor de meerkernenstad.

Adri Duivesteijn

Noten

1. Ruimte voor architectuur; Nota architectuurbeleid van de ministeries van WVC en VROM, 's-Gravenhage 1991.
2. Stimuleringsfonds voor Architectuur, Hiaten in de euforie; beleidsplan 1993-1996, Rotterdam 1993.
3. De Lijn (e.a.), Q-werkboek; kwaliteit in de volkshuisvesting, Stichting Q / Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, Den Haag 1993.
4. Zoals Ruud Brouwers het in een terugblik beschreef in de inleiding van: Buiten-gewone steden
5. Masterplan Leidsche Rijn, 1995.
6. De architectuurnota beperkte zich tot enkele opmerkingen over de korte 'tijdshorizon' van commerciële bouwers en de eventuele spanning tussen de eis van snelle productie en kwaliteit (p.82, 112). In het kader van EuroPan wees ook Rein Geurtsen op de mogelijke consequenties van marktwerking voor de woningbouwarchitectuur, in: Kees de Jong, Jacqueline Tellinga (red.), EuroPan 2: wonen in de stad: revitalisering van stedelijke gebieden: resultaten van de tweede EuroPan-prijsvraag in Nederland, Stichting EuroPan Nederland, Amsterdam 1991.
7. Aldus Jacques van den Hoven, directeur Heijmans Bouw, in: Cobouw, 1-9-1998.
8. Cobouw, 5-3-1998.
9. De Hollandse Beton Groep heeft Intervam als bouwbedrijf en de Mabon als projectontwikkelaar; samen stonden ze in 1998 genoteerd voor een omzet van De bouwbedrijven Wilma en Amstelland, elk ook met een projectontwikkelingspoot, gingen in 1998 samenwerken en kregen een gezamenlijk belang van
10. Ik schreef hierover eerder in het artikel 'De toekomstwaarde van de markt' uit juni 1993 (opgenomen in de bundel: Adri Duivesteijn, De stad als bewuste schepping; Over architectuur en politiek, NAi Uitgevers, Rotterdam 1994). Mijn conclusie luidde destijds onder meer: 'Het rapport is een aanmoediging tot maatschappelijk cynisme en onverschilligheid over vormgeving.' Daar sta ik nog steeds achter.
11. Buiten-gewone steden; zie noot 4. (Oorspronkelijk: N. de Vreeze (eindred.), De periferie centraal; Inspiratie en ambities bij de ontwikkeling van perifere VINEX-locaties, Stimuleringsfonds voor Architectuur/Architectuur Lokaal/ArchitectuurManagement, Rotterdam 1994, p.105)
12. Buiten-gewone steden; zie noot 4.
13. Manifestatie Vinex on site; Verslag Debat West, Academie van Bouwkunst RAG, 1998, p.5.
14. De Volkskrant, 13-9-1997.
15. Zie noot 8. (Cobouw, 5-3-1998)
16. Het einde van de volkshuisvesting, Carel Weeber, Vrij Nederland; Panorama Nederland Maart 1998.
17. Zie bv. mijn bijdrage aan: Maarten Hajer Femke Halsema (red.) Land in zicht; een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting, Wiardi Beckman Stichting / Bert Bakker, Amsterdam 1997.

18. Motie Duivesteijn, aangenomen op 15-12-1998: in de periode 2005-2010 moet het aandeel via individueel opdrachtgeverschap te realiseren woningen circa eenderde van de totale bouwopgave bedragen.
19. Cobouw, 6-1-1999.
20. Tijdens de NEPROM-jaarvergadering 1997.